

J.-V. Garcia Raffi, C. Manuel Cuenca

Esyllt T. Lawrence

Una gal·lesa entre dracs

PUV

ESYLLT T. LAWRENCE: UNA GAL·LESA ENTRE DRACS

Josep-Vicent Garcia Raffi
Carme Manuel Cuenca

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA 2007

L'elaboració d'aquest treball ha comptat amb un ajut de la Institució de les Lletres Catalanes l'any 2005.

Aquesta edició s'ha fet amb el suport de l'Ajuntament d'Arenys de Mar.

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Els autors, 2007

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2007

Coordinació editorial: Maite Simon

Fotocomposició i maquetació: Textual IM

Correcció: Elvira Iñigo

Coberta:

Disseny: Celso Hernández de la Figuera

Fotografia: E. T. Lawrence a l'hort de la casa familiar gal·lesa

ISBN: 978-84-370-6569-4

Realización ePub: produccioneditorial.com

*A Caterina, Ferran i Nina,
i també a Glòria i Rafa*

INTRODUCCIÓ

En 1932, quan Esyllt Thomas Lawrence tenia quinze anys, va escriure un poema a l'escola secundària femenina de Swansea, la High School for Girls, titulat «Pictures in the Fire» («Dibuixos en el foc») que deia:

Oft in the over-spreading dusk I gaze
Into the softly-glowing fire, and see
Bright caves of flame; but no sun's dancing rays
Have ever shone upon this fierce country.
It is the kingdom of the goblins red,
Who guard their realm with ever-watchful fear,
For in the mystic glowing caves 'tis said
Lie rubies gathered from lands far and near.
Oft in the wondrous fire there brightly glows
A brilliant garden red that never needs
The care of human kind, wherein there shows
A flaming wilderness of flow'rs and weeds,
Which independent grow of sun and rain.
Death is their fate -their beauty is in vain.

La vida de Lawrence, marcada per uns interessos que esclataren des de la infantesa, esdevindrà aquest jardí d'un roig brillant que mai no necessita de la cura generosa de ningú, amb les flors que creixen independents del sol i de la pluja. Tot i que la mort falaguera fóra el seu destí esperat, contràriament al que ella expressa en aquest poema d'adolescència, la seua bellesa no fou en va. El reconeixement de les institucions catalanes a la seua trajectòria intel·lectual amb la Creu de Sant Jordi fou només una petita mostra de la inspiració que aquesta dona, que mai no es va oblidar de les seues arrels gal·leses, exercí sobre moltes persones que gosaren acostar-se a ella, tant a Catalunya com al País de Gal·les.

Aquest estudi no pretén mitificar Esyllt Thomas Lawrence des de cap punt de vista. Més aviat tot el contrari. Lawrence no és una figura cabdal del món intel·lectual gal·lès o català. L'examen de la seua trajectòria des dels anys d'educació universitària a Cambridge i l'estada a la Facultat de Letras de la Universidad de México, a més de quaranta anys entre Arenys de Munt i Arenys de Mar, mostren una dedicació constant a les lletres i a dues llengües minoritàries, la gal·lesa -la pròpia- i la catalana -la d'adopció. Aquesta dedicació en cos i ànima es va limitar, però, a donar uns fruits que rarament traspassaren les fronteres de l'assaig breu, de la traducció, o de l'article periodístic i, per moltes raons que explicarem, l'escriptora mai no va veure publicat cap dels treballs de recerca més extensos que havia emprès amb il·lusió i esforç.

A propòsit de la proliferació d'estudis biogràfics o homenatges pòstums a escriptors, es preguntava amb encert la poeta Teresa d'Arenys fa uns anys (17 de març de 1997):

¿Què dimoni n'hem de fer, nosaltres, dels detalls quotidians i trivials d'un magnífic autor ja difunt? De segur que si ell tornés a parlar ens aconsellaria que estiguéssim per la seva obra -que és en definitiva la transformació de tots els materials en brut d'una vida-, i ens traguéssim de la barretina l'obsessió per les «restes negres» que el seu esperit ja ha abandonat.

L'existència privada de Lawrence es troba embolcallada amb cert misteri. A l'Arxiu Ferran de Pol-Lawrence de la Biblioteca P. Fidel Fita, d'Arenys de Mar, no hi ha cap carta que demostre el que pensava i sentia en la intimitat. Entre els fulls i fulls d'exercicis de classe que es remunten fins als anys d'estudiant universitària a Cambridge, i contràriament a allò que es podria esperar d'una anglosaxona protestant, no hi resta ni el més petit esbós d'una amistat, d'una confidència transmesa a les amigues britàniques, a les germanes i als germans, a la mare, als amics més propers. No hi ha a penes restes de la seua correspondència. Una possible raó que podria justificar el

buit és que, com diu Ferran de Pol en una lletra al professor de català a Bristol, Antoni Turull, el 18 de gener de 1989, «a causa d'un desprendiment de retina de la meva muller vam haver de deixar el mas on vivíem a Arenys de Munt i el trasllat de la biblioteca fou un veritable caos on perdérem molts papers». És possible, però poc convincent. De la mateixa manera, no hem pogut trobar cap exemple de text de creació literària narrativa

o poètica al seu arxiu, tot i que sabem que, si més no, va escriure a les primeries dels anys seixanta un relat titulat *Un drac al jardí*. El més probable és que la mateixa Lawrence s'encarregara d'esborrar totes les pistes que podien haver con duït a dibuixar una apreciació més íntima de la seua persona.

Conta Teresa d'Arenys, l'estimada amiga de Lawrence dels últims anys, que en «el transcurs de l'última vetllada davant la llar de foc, copa de xampany a la mà», quan li va demanar pels treballs que havia escrit i com seria possible trobar-los en el pis per conservar-los, la malalta encomanà a ella i Enric Maass: «Estigueu per l'obra d'en Lluís [Ferran de Pol] i beveu per mi quan jo no hi sigui». Per l'obra d'en Lluís s'ha estat i per ella s'ha begut, també, però calia, a més a més, escorcollar i regirar l'arxiu de dalt a baix per unir les peces del trencaclosques que fou la vida de la gal·lesa.

Des que vam conèixer Eysyllt Thomas Lawrence els autors d'aquesta biografia vam quedar-hi impressionats per la persona, atrets per la seua vida, fascinats pels silencis del passat. Des del primer moment ens va acollir amablement, vam sentir-hi una franca simpatia, en un principi lligada a Gal·les. Quan la nostra antologia de poesia gal·lesa, publicada per la Institució Alfons el Magnànim de València i dedicada a Lawrence, fou al carrer, Ferran de Pol ens va escriure el 17 de novembre de 1992 i ens va dir: «Prou sabeu que sou uns amics nostres únics. Si hi ha algú amb qui desitgem una relació cordial, aquests sou vosaltres.

L'amistat, l'afecte i estimació que sempre ens heu demostrat ens lliguen estretament a vosaltres». Després de la publicació de la nostra nota necrològica sobre Lawrence, també Ferran de Pol, ara des de Londres, el 30 de maig de 1995 ens escrigué:

Ben estimats amics: us escric encara emocionat pel vostre article (molt més que un article) sobre l'obra d'Esyllt. S'ha de tenir molta traça -la vostra-, per oferir una nota mortuòria que doni una idea exacta d'una persona i d'una obra. Durant tota la lectura em sentia emocionat per la vostra informada admiració. No crec que ningú pugui escriure un petit (en el sentit de l'extensió, és clar) assaig tan complet, informat i just. Us en done les gràcies més sentides.

La sinceritat i l'afectuosa complicitat que ens oferien des de sempre ha trobat una resposta deu anys després de la mort de Lawrence i Ferran de Pol. I aquesta és la nostra aportació.

En 1985 Lawrence encapçalà l'article que escrigué sobre Salvador Espriu amb les següents paraules del poeta: «He donat la meua vida pel difícil guany d'unes poques paraules despulades». Aquesta biografia tracta d'explicar com Lawrence també donà la seua vida pel mateix difícil guany.

Per acabar, hem d'agrair a diverses persones l'ajut generós i amical en l'elaboració d'aquesta biografia. Tots ells ens han obert generosament records i missatges, sensacions i paraules. En primer lloc a la filla de Ferran de Pol i Lawrence, Maria-Elvina, que ha intentat reconstruir records, de vegades, dolorosos; a la família de Ferran de Pol (María José Ferran i Zenon de Pol), als amics Teresa Bertran, Enric Maass i M. Assumpció Ribas, primers lectors d'aquest llibre. També a Teresa Coll, a Maria-Dolors Galofré, a Núria Folch de Sales, a Margarida Tura, a Paquita Terrades, a Josep Salvà, a Àngels Salichs, a Montserrat Fonoll i Montse Mañosa, de l'Arxiu Històric de Sabadell. Un agraïment especial com sempre a la bibliotecària Mercè Cussó i a Quim Mateu; sense tots ells aquest estudi haguera estat difícil d'enllestir.

Finalment, volem fer constar l'agraïment a la Institució de les Lletres Catalanes per acceptar el nostre projecte i concedir-nos un ajut a la nostra investigació i a l'Ajuntament d'Arenys de Mar i al seu alcalde, Miquel Rubirola, que sempre han donat suport a les iniciatives per recordar, estudiar i donar a conèixer l'obra i la vida de Lluís Ferran de Pol i Esyllt Thomas Lawrence.

València/Arenys de Mar, primeries de 2006

I. FILLA DE CYMRU

Esyllt Thomas Lawrence va nèixer a Morriston (Swansea), al sud del País de Gal·les -Cymru, en gal·lès-, el 3 de desembre de 1917, al número 129 del carrer Woodfield, en un moment en què la prosperitat dels anys anteriors a la I Guerra Mundial donà pas en el període d'entreguerres a una intensa depressió en l'agricultura i la indústria britàniques. Swansea, o Abertawe en gal·lès, havia alçat el vol amb la Revolució Industrial i des de la segona dècada de 1700 s'havien construït tota una sèrie de fàbriques al llarg del riu Tawe. En un principi, la indústria es va concentrar en el coure fins a l'extrem que la ciutat serà coneguda amb el nom de *Coureòpolis* i la vall del Tawe es convertirà en una enorme zona industrial. S'hi van anar construint més ports i un sistema de ferrocarrils que unia les diferents siderúrgies i fàbriques. La població veïna de Morriston, on va nèixer Lawrence, va ser fundada al voltant de 1790 per la família Morris, propietària de Cambrian Works, entre d'altres. Al voltant de 1750 el districte de Swansea era el proveïdor de la meitat del coure que necessitava Gran Bretanya. A mesura que van passar els anys i la industrialització de la zona es féu més gran, les condicions dels treballadors s'hi van fer més dolentes. Els proble mes sanitaris, principalment els referits a l'aigua, van arribar a ser alarmants quan en 1832, 1849 i 1866 van esclatar epidèmies de còlera entre una població que havia passat de 6.000 habitants en 1801 a 17.000 en 1851. El creixement industrial va continuar a un ritme vertiginós, en especial, el relacionat amb el llautó, si bé la crisi va començar a partir de la dècada dels cinquanta del segle XIX.

La mare de Lawrence -Elvina Thomas Lawrence- era de Treorci, al comtat de Mid Glamorgan, i el pare -David Edward Thomas, comerciant de porcellana- de Llanelli, al comtat de Dyfed. Segons Victor John, amic de Lawrence, era una família culta i Esyllt era la més jove dels cinc fills (Betty, Lawrence, Carol i Basil). Per bé que des de les darreries del segle XIX, aquesta zona havia començat a patir un fort procés d'anglització, la llengua de la família era el gal·lès.

Gal·les és un país de l'Europa occidental situat a ponent de la més gran de les Illes Britàniques. Té una extensió d'uns 20.720 km². La capital és Caerdydd o Cardiff, al comtat de Glamorgan. Es calcula que compta amb uns tres milions d'habitants, amb una distribució molt desigual. Mentre que a les zones muntanyoses, els altiplans centrals i septentrionals es despoblen prou ràpidament, la conca hullera i els comtats de Glamorgan reuneixen el 75 per cent de la població en un 12 per cent de la superfície total. La població del país va créixer amb l'esclat de la Revolució Industrial. En 1901 hi havia dos milions d'habitants i, gràcies a una forta natalitat i a la immigració d'anglesos i irlandesos cap a les regions industrials meridionals, la xifra va pujar a més de dos milions i mig en 1921. Tanmateix, la crisi econòmica produïda per la davallada de la demanda dels recursos minerals i l'atur va ocasionar la pèrdua de quasi mig milió de persones que van esdevenir emigrants a la recerca de treball i salari. Fou el període de la depressió, entre 1921 i 1939 -temps de la infantesa i adolescència de la petita Esyllt-, que deixà una dramàtica petjada en el poble gal·lès.

Esyllt Thomas Lawrence, al capdavant, va acabar també per deixar Gal·les i esdevenir una exiliada. L'actitud que va mostrar cap al món que l'envoltà des dels primers anys de vida i que perdurarà fins a la mort es va forjar a la llar familiar i, en especial, gràcies a la influència que la mare va exercir-hi. L'orgull per la història i el passat de la terra que

els havia vist nèixer i que Elvina va voler inculcar als fills va materialitzar-se en una regla inqüestionable que féu seguir dins la família: parlar gal·lès. De fet, la mateixa Lawrence sempre remarcava que havia estat la mare qui havia imposat el gal·lès a la llar, davant l'aclaparadora presència de l'anglès en el món públic i educatiu d'aquell Gal·les de les primeres dècades del segle XX. «Ja n'hi ha prou d'anglès!», deia sense miraments Elvina als fills, quan tornaven de l'escola.

Un dels textos narratius més populars que recrea la situació política, social i cultural que va viure Lawrence durant la infantesa és la famosa novel·la *How Green Was My Valley* (1939) de Richard Llewellyn (1907-1983). L'escriptor gal·lès, nascut a St. David, un poble del comtat de Pembrokeshire, es va descriure com «un expatriat gal·lès». Una vegada establert a Amèrica del Nord, va passar alguns anys a l'Argentina amb el propòsit d'escriure sobre els descendents dels colons gal·lesos que s'havien assentat a la Patagònia al segle XVIII. En *How Green Was My Valley*, Llewellyn relata la vida d'un nen gal·lès atabalat per la divisió lingüística de la comunitat en la qual viu. El protagonista es queixa:

La gramàtica i la sintaxi angleses són difícils, fins i tot per als anglesos, però encara són molt pitjors per a un xicot gal·lès. Aquest parla, llig, escriu i pensa en gal·lès a casa, al carrer i a l'església, de manera que quan llig anglès es veu obligat a traduir; i quan parla anglès, pronuncia les paraules amb dificultat, com si fera servir crosses. Que estúpids són els anglesos que construeixen escoles per als gal·lesos i s'entossudeixen, sota pena de càstig, a què s'hi parle.

El gal·lès ha estat durant segles l'idioma propi de Gal·les. Durant l'ocupació romana, el llatí esdevingué l'idioma del govern, de l'administració civil i militar, del comerç, de l'educació, del treball, de la religió cristiana, dels mercats, de les guarnicions i de les ciutats. La majoria del camperolat, tanmateix, va seguir parlant gal·lès. L'elit nativa esdevingué gradualment bilingüe (llatí-gal·lès) i

aquesta situació es va mantenir fins al segle XVII. Si durant el període medieval el gal·lès es presenta com una de les llengües europees més utilitzades tant per a propòsits educatius, legislatius, administratius com literaris, l'any 1536 marca el principi del seu ocàs. En aquest any se signa l'Acta de la Unió que va incorporar Gal·les a Anglaterra i amb aquesta disposició l'anglès va esdevenir-hi la llengua oficial i el gal·lès va desaparèixer com a llengua legal de l'administració. L'Acta de la Unió va decretar que

no person or persons that use the welsh speech or language shall have or enjoy any manner, office or fees within this Realm of England, Wales or other the king's dominion, upon pain of forfeiting the same office or fees, unless he or they use and exercise the english speech or language.

Aquest decret no va ser forçosament obligatori, però estava en el codi de lleis. L'anglès no es va estendre ràpidament per les àrees rurals ni tampoc en l'administració, en els tribunals de justícia, i altres activitats burocràtiques. En realitat, s'hi va continuar fent ús del gal·lès per desconeixement majoritari de l'anglès.

Isabel I d'Anglaterra va ser partidària de la igualtat i l'acord en la religió, més que no de parlar la mateixa llengua, perquè considerava que eren els elements més adients per encoratjar la unitat. És per això que, irònicament, *The Book of Common Prayer*, el llibre d'oracions, fou traduït al gal·lès en 1567 i la Bíblia en 1588 pel bisbe Morgan. Aquesta fou la maniobra destinada no sols a propagar-hi el protestantisme, sinó també a cercar la cooperació gal·lesa en la lluita contra els enemics catòlics d'Anglaterra. La traducció del llibre sagrat va salvar el gal·lès, perquè esdevingué un canó, un model d'ús de la llengua. Quan Gal·les, juntament amb el seu veí més poderós, començà a deixar la congregació de l'església romana, el llatí va donar pas a l'anglès com a idioma oficial de la religió; a Gal·les, però, la llengua va romandre com a vehicle per a salvar ànimes. S'hi va iniciar una tradició de

lectura de la Bíblia en gal·lès, la qual es va erigir en baluard de manteniment de la llengua al llarg dels segles. Aquesta és una de les principals diferències respecte a altres llengües cèltiques; Irlanda i Bretanya continuaren sent catòliques i el llatí va ser l'idioma de prestigi de la religió.

El gal·lès desapareix de les escoles i adquireix l'estatus de llengua vulgar i menyspreable, parlada només pel poble baix (*gwerin*), no pels burgesos. Tanmateix, els moviments populars religiosos a Gal·les als segles XVII i XVIII, com ara el renaixement metodista, van promoure la llengua. Molts dels estudiosos de l'època, convençuts que el gal·lès era una de les llengües més antigues del món, arriben fins i tot a afirmar que Déu parlà en gal·lès a Adam en el jardí de l'Edèn, creença que van covar els camperols en algunes comarques rurals aïllades fins al principi del segle XX. En conjunt, però, els especialistes estan d'acord a assenyalar la Revolució Industrial com a portadora de la crisi a la llengua vernacla. Els propietaris i els artesans no eren gal·lesos, tot i que amb la producció de riqueses, s'hi van construir moltes noves capelles i alhora es preservà el gal·lès en la religió. S'estima que durant el primer quart del segle XIX, el 80 per cent de la població era gal·lesoparlant; l'ús de l'anglès es reduïa a les classes superiors, a aquells que havien rebut una educació formal, a les grans ciutats, a llocs entre la frontera anglesa i a una porció del sud-oest de Gal·les (Pembrokeshire).

Al final d'aquell mateix segle ja havia baixat el percentatge a un 54 per cent. El decreixement seria imparable durant tot el segle XX. Les xifres són les següents:

1901	43,5 %	1961	26 %

1921	37,1 %	1971	20,8 %

1931	36,1 %	1981	19 %

1951 28,9 % 1991 18,7 %

Els comtats de l'oest eren els que tenien la proporció més alta de parlants gal·lesos. Entre els diversos factors que van fer que el gal·lès retrocedira a l'estat minoritari en què es troba ara mateix destaquen: la forta immigració anglesa durant diverses èpoques; la creació d'una xarxa d'escoles de l'estat amb un ensenyament obligatori en anglès; l'augment de prestigi de l'anglès per factors socials, polítics i culturals (*mass media*, llibres, diaris i revistes anglesos, etc.); el despoblament rural, l'evacuació de les cases gal·leses en el període de guerra; el servei militar durant les dues guerres mundials; la crisi religiosa, amb la davallada de la importància de l'església gal·lesa, i els matrimonis mixtos, etc.

L'escriptora Kate Roberts (1891-1985), una de les veus narratives gal·leses més importants del segle XX, fa dir a la protagonista de *Feet in Chains* (*Peus encadenats*): «Van obrir una escola nocturna al barri, on s'ensenyava anglès i aritmètica. Els nombres eren útils, però l'anglès feia possible arribar a ser algú en la vida». Durant el segle XIX, el gal·lès va rebre dos cops extremadament forts. Els *Reports of Inquiry into the State of Education in Wales*, més coneguts amb el nom de *Brad y Llyfrau Gleision* (*La traïció dels Llibres Blaus*), redactats per una comissió integrada per tres delegats del govern, van criticar despietadament els estàndards educatius gal·lesos i van atribuir la culpa d'aquesta pobresa al gal·lès: «La llengua del gal·lès li impedeix tot desenvolupament i li dificulta tant l'adquisició com la comunicació dels coneixements». I arribaren a la següent conclusió:

La llengua gal·lesa és un entrebanc extraordinari per a Gal·les i una barrera insuperable per al progrés i la prosperitat del seu poble [...] Els incapacita per a la comunicació necessària que faria progressar la seua civilització i dificulta l'accés i l'adquisició de nous coneixements que els millorarien intel·lectualment.

Tanmateix, si aquest informe va ser la causa de la formació d'un estat d'opinió amb conseqüències que bé es van perllongar durant més d'un segle, més perniciosos encara fou l'efecte de les dues lleis d'Educació de 1870 i 1899. L'educació elemental obligatòria fou aprovada gràcies a la Llei d'Educació de Foster en 1870 i la tradició d'ignorar l'existència del gal·lès a l'escola va continuar. L'anglès s'hi formulava com l'única llengua d'instrucció. Els nens que parlaven gal·lès a l'escola eren castigats a portar un trosset de fusta en un collaret amb la inscripció WELSH NOT - WN-, com a senyal d'escarni. Això fou suficient per a portar endavant un procés d'anglicització en zones on ja hi havia una minoria de nens angloparlants. En aquelles àrees, com la vall de Rhonda, Merthyr Tydfil i algunes valls de Monmouthshire, la majoria de la població era gal·lesoparlant; tanmateix, sota la influència d'un sistema educatiu purament en anglès, la llengua de la minoria passà a ser la majoritària i en el curs de dues generacions comunitats senceres van canviar de llengua, del gal·lès a l'anglès.

Quan la Llei de l'Ensenyament Mitjà es va establir en 1899, es va barrar totalment el pas al gal·lès, tant a la llengua com a la literatura, en el cicle superior. L'ensenyament en anglès es va enfortir sense ser mai qüestionat, fins que es va formar el grup conegut popularment com Cymdeithas Yr Iaith Gymraeg (Societat de la Llengua Gal·lesa) en el National Eisteddfod celebrat a Aberdare en 1885. Durant sis anys aquesta organització va lluitar perquè el gal·lès s'introduïra com a assignatura a l'escola. Cymdeithas es declarava a favor d'una política de bilingüisme i insistia que l'ensenyament del gal·lès no produïa cap detriment a l'anglès.

Així, doncs, l'èmfasi que Esyllt Thomas Lawrence va posar sempre en la figura materna, com a punt essencial de la seua formació com a nacionalista i defensora de la llengua gal·lesa, no és un fet que s'haja de passar per alt, si bé és

molt possible que es deguera en part a la sobtada mort del pare quan la filla comptava deu anys. Sembla que, a la mare, li hauria agradat d'allò més estudiar altres llengües. Van ser els fills, però, els qui van convertir aquest somni en realitat, ja que dos germans de Lawrence arribaren a ser inspectors d'educació en llengües modernes i ella en dominaria un bon grapat al llarg dels anys. De fet, Lawrence va imitar el comportament sense concessions de la mare i va tractar de fer del català la llengua familiar dins la pròpia llar quan va arribar al Princi pat. D'una altra banda, des dels primers anys mostrà un dels vessants principals d'allò que després seria una preocupació durant la seua trajectòria com a intellectual: la reivindicació de la dona escriptora i la denúncia de l'opressió de les dones en general dins una societat patriarcal. Més encara, el pas dels anys implicà per força una maduresa que va portar Lawrence a construir-se una identitat més adient amb les seues preocupacions intel·lectuals, especialment en l'època de trasllat i assentament a Catalunya. L'assagista anà bastint, a poc a poc, uns senyals que la lligaren amb l'herència materna i l'allunyaren de la paterna. De fet, la seua tesi doctoral, publicada a Mèxic en 1947 amb el títol de *Notas sobre García Lorca*, està dedicada a la mare. «I fy Mam» (Per a la meua mare), diu en gal·lès aquest primer treball d'investigació. Aquest procés culminà, fins i tot, en un retoc dels cognoms. Si els exercicis acadèmics de Cambridge anaven encapçalats amb la signatura d'Esyllt Thomas, als articles periodístics de Mèxic el cognom Thomas del pare queda ja reduït a una simple T., i l'escriptora signa Esyllt T. Lawrence.

Els estudis d'ensenyament secundari, els va cursar a la High School for Girls de Swansea des de setembre de 1929 fins a juny de 1937, és a dir, dels dotze als vint anys. Com cal esperar d'aquestes primeres dècades del segle XX, l'educació tant secundària com universitària es trobava rígidament segregada per sexes i profundament marcada

pel tarannà ideològic de la direcció del centre. A Lawrence li agradava recordar que fou la directora de la seua escola, H. M. Cameron, que ella anomenava «la feminista escocesa», qui va marcar els seus anys de formació adolescent. En una carta de recomanació que la senyoreta Cameron li va escriure el 2 de maig de 1940, destaca, d'una banda, la fermesa, la diligència, l'entusiasme i la curiositat intel·lectual mostrats palesament per Lawrence en treballs sempre mereixedors de la nota més alta; i d'una altra, el que ja seria una constant en el seu futur: la capacitat per a les llengües, tant l'anglès, com el francès, l'alemany i el llatí i llurs literatures; raó per la qual confiava que podria ensenyar-ne qualsevol.

Aquest període, fonamental per a l'escriptora, transcorre determinat pels principals esdeveniments de la vida gal·lesa, entre les dues guerres mundials i els seus efectes posteriors. Políticament, els anys vint veieren la davallada del liberalisme i el fenomen del creixement del partit laborista, les tesis del qual van arrelar en el poble gal·lès d'una forma majoritària. Alhora, però, va nàixer un nou moviment polític de caire nacionalista que es concentrava en el Plaid Cymru (fundat l'any 1922) i el moviment juvenil Urdd Gobaith Cymru. Tots dos sorgiren com a fruit de la consciència del perill que corria la llengua. Els censos lingüístics d'aquella època –com els de la resta del segle– mostren clarament, com hem dit adés, la dramàtica davallada dels gal·lesoparlants. Des de 1927 comença a establir-s'hi l'idioma com a assignatura i més tard es constituïren les primeres escoles d'ensenyament en gal·lès. Ara bé, això no afectà l'educació de Lawrence, que fou íntegrament en anglès.

D'aquests anys a l'institut de Swansea, Lawrence no va deixar-ne testimonis, tret de les cartes de recomanació de la directora i un currículum telegràfic, escrit després de passar per Cambridge, on especifica que havia jugat en l'equip d'hoquei de l'escola durant els sis anys d'estada al

centre. Tot i que el llarg nombre d'anys dedicats a aquest esport dóna idea del gust i dedicació que la gal·lesa hi va posar, no es troben referències a un intent de reprendre'l durant la vida a Catalunya. Cal recordar, com explica l'historiador Francesc Forn i Salvà, que Arenys de Munt –el poble on Lawrence va viure més d'un quart de segle– acabaria per celebrar com el seu esport rei, a partir de la segona meitat dels anys seixanta, l'hoquei. Com a part dels projectes de transformació de l'aspecte urbanístic de la vila que es van dur a terme durant la segona meitat dels cinquanta, es va inaugurar, en 1959, gràcies a l'ajut econòmic de la Diputació de Barcelona, una pista d'hoquei. Ara bé, si es té en compte el fort ambient masculí i, fins i tot, ideològicament marcat de l'esport en aquells anys de postguerra, no sorprèn que Lawrence no mostrara cap interès per l'auge local d'aquest esport que tant havia gaudit en els seus anys d'adolescència. Com explica Kathleen Richmond, Pilar Primo de Rivera havia sentit la necessitat de dissociar l'esport de les connotacions de feminisme i de reestablir-lo com una activitat menys associada a l'entreteniment i més a la millora de la salut de les dones. Aquesta idea sintonitzava amb la consideració exposada en la premsa falangista que l'esport era una activitat disciplinada, controlada per l'Estat i avantatjosa des del punt de vista eugenèsic. Els programes de la Secció Femenina per a l'esport i l'educació física es van convertir en espectacles i expressions d'adhesió al règim. Davant aquest control franquista de les activitats esportives, Lawrence va optar per transformar el que a ulls de tothom era la vulgar bassa d'aigües somortes del mas d'Arenys de Munt en una seductora piscina de cristall. El món podria aplaudir els exercicis rítmics i patriòtics de les joves falangistes i emocionar-se davant els càntics i balls regionals, mentre ella, sola i acaronada pel vent que s'escolava entre aquells arbres del Maresme, es

capbussava desesperada a la recerca del tresor silenciós
del fons.

II. DE CAMBRIDGE A MÈXIC

Les excel·lents qualificacions acadèmiques aconseguides a l'institut per Esyllt Thomas Lawrence, una alumna capaç de qualsevol sacrifici per tal de continuar pel camí dels estudis, la van fer mereixedora d'una beca per a la Universitat de Cambridge, cosa no gens fàcil per a una dona, i a més gal·lesa, en aquells anys de depressió econòmica. Explica Deirdre Beddoe que les dones gal·leses han estat sempre invisibles, ja que la identitat de Gal·les com a país s'ha basat tradicionalment en l'existència de tres grups masculins: els miners, els jugadors de rugbi i els cantors de cors. Davant aquestes imatges masculines, en sorgeixen unes altres, que han funcionat i funcionen tant al país com a la resta de Gran Bretanya i que estructuraven les dones gal·leses en certes categories. Aquests estereotips són: el de la mare, el de la senyora abillada amb el vestit folklòric, el de la beata i el de la sexy. No ha hi dubte que, a l'arribada a l'exclusiu recinte universitari, Lawrence hagué de trencar la reticència de professors i alumnes davant aquella jove amb accent gal·lès.

La beca que havia rebut era per al Newnham College, un *college* femení «dins el cor d'una universitat mixta», com s'anuncia encara avui la institució, que, dirigida aleshores per Joan Pernel Stratchey, formava part dels vint-i-vuit *colleges* de Cambridge. Allí romandria de 1937 a 1940. Aquesta institució educativa havia iniciat el seu camí en una casa situada a Regent Street, Cambridge, en 1871 amb només cinc estudiants. Un any abans havien començat a fer classes per a joves a la ciutat, i com que la demanda per una educació superior femenina es feia cada dia més important, Henry Sidgwick, un dels organitzadors de les

lliçons, va prendre la decisió, després de convèncer Anne Jemima Clough, que ella se'n fera càrrec i que llogara una casa perquè les alumnes s'hi pogueren quedar i assistir sense molèsties de desplaçaments continus. Serà en 1875 quan finalment Newnham Hall va obrir les portes al lloc actual, Sidgwick Avenue, a una matrícula més gran i es va convertir en el segon *college* que admetia dones, ja que el primer havia estat el Girton College. També s'hi van construir laboratoris i una biblioteca, perquè a les alumnes no se'ls permetia l'accés a aquestes dependències de la Universitat central.

El programa d'estudis que oferia el Newnham estava dissenyat per a les estudiants que en general arribaven amb una educació menys estructurada que la dels seus col·legues masculins, contràriament al Girton, que acceptava dones amb les mateixes condicions que els homes i els oferia el mateix currículum. Tot i que els estudiants masculins acabaven les llicenciatures en tres anys, les alumnes del Newnham podien arribar a fer-ho després de quatre. No fou fins 1921 que es va permetre a les dones obtenir una llicenciatura, perquè fins aleshores se'ls atorgava un certificat d'estudis. Entre les alumnes destacades que hi han passat durant el segle XX es troben Germaine Greer, Sylvia Plath, Emma Thompson, Margaret Drabble, Diane Abbot i Patricia Hewitt.

En l'arxiu de Lawrence es conserven diferents treballs de curs de les assignatures d'assaig, prosa i traducció alemanyes, i d'assaig i prosa franceses. Els comentaris dels professors assenyalen les bones idees i l'estil clar, concís però ric, en la relació d'idees. És indubtable que els anys a Cambridge li deixaren una petjada inesborrable per a la resta de la vida. Com ella recordarà anys més tard amb orgull profund i sentit -en l'article «L'educació a Cambridge», publicat a *Quaderns de l'Exili* el juny de 1946-, la fascinació per les activitats que tenien lloc al voltant de la vida acadèmica, els passeigs, les tertúlies

literàries entre estudiants, el sistema de tutories amb professors de prestigi i l'estudi de matèries que li interessaven l'havien acompanyada sempre d'ençà que va passar per les aules del Newnham. La lliçó més important d'aquells anys, però, va ser la que correspon a la part més crucial de «l'educació de tot home i de tota dona»: la d'«aprendre a ser lliure». Per estranyes que pogueren semblar les seues idees en els ambients d'origen, continua explicant Lawrence en una referència amagada al rerefons propi, «a Cambridge la llavor del seu pensament trobarà un lloc i un ambient adequats on créixer». És ací l'esperit que sempre la va acompanyar i l'origen del seu orgull intel·lectual: la llibertat de pensament i actuació.

D'entre aquells records, cal destacar, tal com ella ho fa, la trobada amb Virginia Woolf uns anys abans del seu suïcidi, produït en 1941. Les nebodes de l'escriptora, Anne i Judith –nascudes en 1916 i 1918, respectivament–, van convidar Lawrence a conèixer-la un capvespre de novembre. Les joves eren filles del germà menut de Woolf, Adrian Stephen, casat amb Karis Costelloe. El Newnham College i el Girton College, les dues institucions femenines de Cambridge, ja havien organitzat una sèrie de conferències de l'escriptora en 1928. El 20 d'octubre va parlar a The Arts Society, del Newnham College, i aquestes conferències van donar com a resultat *A Room of One's Own* (*Una habitació pròpia*, 1929). La imatge de la famosa autora «fumant petits cigars», mentre totes estaven assegudes a terra al voltat de la llar, en l'habitació d'Anne, amb els llums apagats, mentre les flames de la xemeneia «acusaven el seu perfil ben dibuixat i s'il·luminava el seu cabell suau, que començava a blanquejar», va colpir profundament la gal·lesa. Més encara si es té en compte, com Lawrence assenyala, que no es veia «ni una ombra, en la seva cara vivaç i enèrgica, de la tragèdia que se l'havia d'emportar uns quants anys més tard». Els escrits de Woolf, especialment *Una habitació pròpia*, assaig fonamental del feminisme modern per la

discussió que s'hi fa de la problemàtica de la dona escriptora, és citat per Lawrence en diversos articles.

A Cambridge, una altra de les influències importants és les idees polítiques d'esquerra. En una carta del 23 d'agost de 1991 Ferran de Pol explica a Josep-Vicent Garcia, a propòsit de la caiguda del comunisme a la URSS, que «l'Esyllt fins va ser comunista en els seus anys de Cambridge, una comunista crítica i que posava nerviosos els dirigents universitaris», per afegir-hi a continuació: «No cal dir que després ho va deixar córrer». Lawrence recorda com un bon nombre dels seus amics socialistes i comunistes, esperonats per l'ideal d'un món millor, s'allistaren ràpidament a les confrontacions bèl·liques que van commoure la segona meitat del segle, i van morir a la Guerra Civil Espanyola i a la Segona Guerra Mundial. Molts amics seus, explica, van ser membres del Cos Universitari d'Aviació, i van fer-se pilots de la RAF en esclatar el conflicte armat en 1939.

També recorda el protagonisme en la vida universitària dels clubs, amb locals propis, als quals pertanyien els estudiants: associacions religioses, clubs polítics –des dels conservadors als comunistes–, les societats anomenades *debating*, les societats d'art, dramàtiques, científiques, esportives, d'equitació, de tir, de rem, de vol, etc. Ella mateixa, com indica en un currículum, en va formar part activa: va ser presidenta de la Welsh Society, membre d'una Debating Society i representant del seu *college* en el Sindicat Nacional d'Estudiants.

D'entre tots els participants actius en la política d'esquerres d'aquells moments d'entreguerres, Lawrence en destaca dos: John Cornford i Frank Thompson. L'evocació, lluny de ser mera nostàlgia, apareix com a reivindicació del que la gal·lesa més s'estimava: el compromís vital amb la lluita per les llibertats democràtiques en una Europa amenaçada pel feixisme. La unió que es produeix en aquests dos homes entre

intel·lectualitat i sentit de la justícia, en tre la tradicional «ploma i espasa», és a dir, la política més combativa i la literatura, és important perquè, d'una banda, mostra l'ideal d'home que Lawrence reverencia, i d'una altra, explica el fet que, uns anys més tard, se sentira fortament atreta cap al que serà el seu segon marit: l'extinent republicà i escriptor català Lluís Ferran de Pol.

Lawrence mai no va conèixer John Cornford –poeta i president del Club Socialista de Cambridge–, perquè va morir, quan cursava el tercer any, abans que ella fóra estudiant. Tanmateix, sí que és conscient de l'aurèola d'heroi que rodejava la figura d'aquell que ella anomena «historiador brillant». Víctor Pardo Lancina explica que l'historiador Eric J. Hobsbawm, en la seua autobiografia, publicava una fotografia del poeta amb el següent peu: «El Cambridge roig. Fotografia de John Cornford que apareixia col·locada en les lleixes de moltes xemeneies». No és estrany, perquè Cornford, ben plantat i amb un caràcter enèrgic, va demostrar una precocitat extraordinària en tot allò que va emprendre. Havia nascut el 27 de desembre de 1915, era fill d'un catedràtic de llengües clàssiques al prestigiós Trinity College, i la mare era néta de Charles Darwin, a més de poeta. Als 17 anys –ja convertit en líder estudiantil – es va afiliar a les joventuts del partit comunista britànic i va iniciar una activitat revolucionària que el portà a fer-ne la seua passió vital i la raó de la seua existència. La frenètica activitat política en la qual es va endinsar, però, no li restà temps per a dedicar-se a la literatura. En els seus articles publicats a *The Student Vanguard* de Cambridge, «Art and the Class Struggle» (maig de 1933) i «The Class Front of Modern Art» (desembre del mateix any), Cornford va condemnar el que diagnosticava com la separació burgesa de l'art i la vida, el reaccionarisme de la idea de l'artista com a observador imparcial i per damunt de la realitat. Aquestes idees són les que expliquen que els seus intents poètics foren una

continuació de les activitats polítiques que conreà en aquells anys. Conseqüència lògica d'aquest compromís fou l'allistament immediat en el bàndol republicà quan va esclatar la Guerra Civil d'Espanya. De vacances a França, passà la frontera el 8 d'agost de 1936. A Anglaterra deixava un fill de dos anys, fruit de la relació amb –curiosament– la filla d'un humil miner gal·lès, Ray Peters. Tots dos s'havien conegut a Londres en 1933, on ella era membre també del partit comunista. Cornford va caure a Lopera (Jaén) el 27 de desembre de 1936, als 21 anys, i mai no se'n va trobar el cadàver.

En segon lloc, Lawrence recupera la figura de Frank Thompson (1920-1944), mort en la Segona Guerra Mundial, en un altre escrit: la ressenya que publicà a *El Nacional* en 1948 sobre el seu llibre *There is a Spirit in Europe* (Londres, 1947). La nota comença amb els records de la vida universitària compartida amb Thompson:

Acabamos de regresar del río Charwell, donde hemos pasado una tranquila tarde en la chalupa, bogando a lo largo de las frondosas orillas, respirando esa calma única de Oxford. Pasamos a tomar té en el aposento de uno de los estudiantes de New College. Apenas si podemos movernos a causa del número de los invitados que llenan sofás, butacas, sillas, hasta el mismo suelo. En plena arrogancia de la juventud, los contertulios brindan la última palabra ya en literatura, ya en ciencia, ya acerca de la delicada situación mundial. Corría el mes de junio de 1939. Entre estos estudiantes se hallaba Frank Thompson, joven comunista que parecía jugar a la política como tantos y tantos. ¿Quién de entre nosotros hubiera sospechado que aquel estudiante iba a morir, junto a un grupo de guerrilleros búlgaros, fusilado por los alemanes? ¿Quién podría prever que, dejando el ambiente de política académica y estudiantil del erudito Oxford, se convertiría en un héroe nacional del pueblo de Bulgaria? ¿Quién le hubiera creído capaz de morir afirmando una y otra vez su fe ante el piquete ejecutor?

El llibre de Thompson és, per a l'antiga companya universitària, reflex del seu comunisme, de la seua generositat d'esperit i de la fermesa de conviccions.

Com a part de l'ensenyament del francès i l'alemany, en 1937, Esyllt Thomas Lawrence va passar quatre mesos a Àustria; en 1938, tres a França, i en 1939, un al mateix

país. En 1940 es va llicenciar en llengües modernes (francès i alemany) a Cambridge. Com és habitual en els països anglosaxons, la jove llicenciada va demanar a un antic professor, Richard Samuel, una carta de recomanació amb l'objectiu de començar a buscar treball. El 25 d'abril de 1940 aquest docent li n'escrivía una que diu:

Durant dos semestres m'he encarregat de les classes d'alemany que ha seguit la senyoreta Esyllt Thomas, matriculada al Newnham College, i tinc la satisfacció de dir que ha mostrat un gran interès per la matèria. La senyoreta Thomas va participar activament en les discussions a classe i va fer paleses les idees pròpies en totes les qüestions que es van debatre. Té un interès especial en el rerefons social i històric de qualsevol manifestació literària. Els seus treballs escrits mostren clarament la capacitat a l'hora d'aprofundir en el material que estudia. Estic convençut que posseeix l'energia i l'amplitud intel·lectual necessàries per a poder ensenyar aquestes matèries.

Les paraules de Samuel avalades pels mèrits acadèmics i la disposició de Lawrence cap a la docència, a més dels buits que l'enrolament en l'exèrcit estava produint entre la població masculina de Gran Bretanya, li van servir per a trobar un lloc de professora de francès i alemany a The County School de Tredegar, al comtat de Monmouthshire - l'actual Gwent-, en octubre de 1940.

Tredegar és una ciutat situada a uns setanta quilòmetres al nord de Cardiff i uns trenta de Newport, entre Ebbw Vale, Rhymney i Merthyr Tydfil, en l'actual comtat de Gwent, és a dir, el sud-est de Gal·les. És un poble on van nàixer importants figures de la vida política britànica del segle XX, com ara Aneurin Bevan, Michael Foot i Neil Kinnock. Tredegar va sofrir un gran desenvolupament al voltant dels inicis del segle XIX amb la indústria siderúrgica i la creació de la Tredegar Iron Company. D'una població de 1.132 habitants en 1801 es va passar a una de 34.685 a les darreries de segle, principalment per l'arribada d'immigrants a la recerca de treball en aquella indústria. Amb el creixement econòmic i demogràfic de la ciutat van començar a aparèixer-hi també les escoles. La

Tredegar County School, construïda en 1897, va ser en un principi un internat mixt amb capacitat per a setanta nens i cinquanta nenes. Sota la Welsh Intermediate Education Act de 1899 es va transformar en escola pública. Tredegar havia aparegut, però, en *The Industrial Survey of South Wales* de la Cambra de Comerç de 1937 com una de les zones més afectades per la crisi econòmica de la dècada amb un percentatge d'atur d'un 27,4 per cent. Les conseqüències en tots els àmbits de la vida es van fer notar i la situació educativa de l'escola del poble no degué d'omplir les expectatives que Lawrence s'havia anant marcant en els tres anys d'estada a Cambridge. Aquesta raó fa comprendre la ràpida marxa de la jove cap a altres destins allunyats de la incertesa i de pressió econòmiques que es vivien al seu país nadiu.

La Segona Guerra Mundial havia esclatat quan França i Gran Bretanya havien respost a la invasió de Polònia per part dels alemanys l'1 de setembre de 1939. Segons declara el director de l'escola de Tredegar, J. Saunders, en una carta escrita el 28 de març de 1941, que podria servir d'ajut a la jove a l'hora d'aconseguir un nou treball, la senyoreta Thomas havia estat una professora entusiasta i molt meticulosa, amb l'empenta necessària per ensenyar llengües modernes; havia sabut mantenir la disciplina en totes les classes, tant masculines com femenines o mixtes; s'havia adaptat sense gran esforç a la vida escolar i havia gaudit de bones relacions entre els companys. Saunders acabava lamentant que no volguera continuar-hi.

Sembla, doncs, que Lawrence tenia altres plans, perquè el 15 d'abril d'aquell any, va contraure matrimoni civil, com ho testimonia el certificat corresponent cursat pel jutjat del districte de Kensington a Londres, amb Derek Michael Poole. Esyllt Thomas, com en diu el document, té 23 anys i no fa constar cap professió. Poole, de 21 anys és «temporary secretary» del Foreign Office. En el moment de

la cerimònia tots dos vivien al número 60 de Kensington Park Road.

Com i on va conèixer Poole és un misteri, però el que sabem és que la parella es va traslladar, per obligacions laborals d'ell, a Washington, on va residir durant la resta d'aquell any. De fet, en l'anuari de l'antic *college*, el *Newham College Letter*, apareix en gener de 1941 com «Thomas, Eysyllt, B. A. 136 Vicarage Rd., Morriston Swansea, Asst. M., Tredegar Co., Scho., Mon.». En el volum de 1942, dins la secció de «Matrimonis», s'inclou la data exacta de l'enllaç: «Thomas. April 15, 1941. Eysyllt to Derek M. Poole». A més a més, apareix també dins la llista d'antigues alumnes, si bé ara com: «Poole, E. (Thomas) B. A. 136 Vicarage Rd., Morriston, Swansea. In USA». Gràcies al número de 1943 sabem que l'adreça de l'aleshores senyora Poole era «c/o Room 19, Foreign Office, S. W. I. (In Mexico)». I que és l'única antiga alumna que es troba en aquell país americà. Fins a 1946 la gal·lesa apareix inclosa a la revista amb les mateixes dades, però en 1947 l'adreça canvia a «c/o British Legation, Mexico City, Mexico». Serà en 1950 quan apareixerà com a «Ferran de Pol, E. T. L. de (Thomas). Panagall, Arenys de Munt (Barcelona), Spain», sense especificar-hi una ocupació, si bé en la secció de «Matrimonis» s'aclareix que «Thomas. In Agost 1947, Eysyllt (Mrs. Poole) to Luis Ferran de Pol». Sembla, doncs, que Lawrence va enviar informació del nou matrimoni en 1949, raó per la qual la revista havia continuat incloent-la com a «Mrs. Poole» fins a aquell any. Serà només a partir de 1962 quan al seu nom s'hi va afegir l'ocupació per la qual vol ser coneguda a l'antiga universitat: «Literary Translator, Perm. Member, Editorial Vergara. Barcelona».

D'aquest primer matrimoni no se'n sap res i Lawrence es va encarregar d'esborrar-ne qualsevol traça. És lògic que silenciara el fet de ser divorciada una vegada va arribar a Arenys de Mar en 1948 en plena Espanya de postguerra. Ara bé, el que també sorprèn és que no només ho fera

davant la gent del poble amb qui viurà gairebé cinquanta anys més, sinó fins i tot davant els cercles anglesos i gal·lesos que l'havien vist créixer. La High School for Girls, on havia cursat els estudis de batxillerat, amb motiu de la commemoració dels seixanta anys de la fundació, va demanar a les exalumnes una col·laboració escrita sobre el que havia estat la seua vida després de deixar aquesta institució educativa. En una carta datada el 22 d'octubre de 1948, escrita ja des d'Arenys de Mar -uns mesos després de l'entrada a Catalunya i quan la filla Maria-Elvina tenia només sis setmanes i totes dues vivien al passeig Xifré, 11, la casa de la família dels Ferran-, Lawrence respon a la sol·licitud de l'antiga *alma mater* amb el que es pot considerar una de les primeres recreacions de la seua biografia. «A Letter from Spain» és un document fonamental per a entendre l'actitud de la gal·lesa cap al nou país on viurà, i sobretot cap a ella mateixa. Aquesta disposició es pot resumir breument dient que de la seua vida l'única cosa que s'ha de fer públic són els seus interessos intel·lectuals. Dels afers privats, se'n sabrà el que ella vulga, allò que en algunes ocasions posa en dubte la mateixa existència d'una Esyllt T. Lawrence esposa i mare.

En una entrevista que Maria Antònia Solé i Vergé va fer a Lawrence i Ferran de Pol, li pregunta si en algun moment va haver de triar entre la carrera de filòloga i la «professió de mestressa de casa». La resposta no es deixa esperar: «No, mai. És més, mai no he estat mestressa de casa, mai no ho hauria pogut ser». La contestació no pot ser més categòrica. De fet, entre els llibres de la biblioteca personal que es conserven a la Biblioteca d'Arenys de Mar, es troba un exemplar de *The Housewife's Handbook: An Information Bureau on Household Work and Repairs; Labour-Saving Hints and Devices; Shopping, Cleaning and Mending; Table Service; Etiquette and First Aid*, publicat després de la Segona Guerra Mundial, que és una mena de vademècum